

İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:38 (Mart 2008)

1908 DEVRİMİ'NDE KAMUSAL ALAN VE KİTLE SİYASETİNDE DÖNÜŞÜM

Y. Doğan ÇETİNKAYA*

Özet

19. yüzyılda gündeme gelen modernleşme süreci Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin gündelik hayata müdahalesinde bir artışa neden oldu. Kamusal alanını dönüşümü, sivil toplumun genişlemesi, kitle siyaseti ve toplumsal seferberlik siyasetin “yeni” biçimleri ile ilgili olarak önem kazanmaya başladı. 1908 Devrimi yeni siyaset biçimlerinde önemli bir kırılmaya işaret eder. Daha önceleri kitlelerin pasif katılımına dayan siyaset biçimleri yerini kalabalıkların doğrudan aktif katılımına dayalı biçimlere bıraktı. Bu tarihten itibaren kitlelerin gündelik meseleleri kamusal meseleler haline almaya ve genişleyen kamusal alanda ifadesini bulmaya başladı. Mitingler, kitlesel gösteriler, yürüyüşler, grevler, siyasi kampanyalar, “milli” bayramlar, seçimler, törenler siyasetin yeni araçları olarak yaygınlık kazandılar. 1908 Devrimi'nden sonra toplumsal derneklerin ve basının oynadığı rol ciddi bir şekilde arttı. Efkâr-ı Umumiye artık eskisine oranla daha fazla önem arz etmeye başladı. 1908 Devrimi bir yüzyıldır sürmekte olan dönüşüm ve değişim sürecinde yeni bir merhaleye yol verdi. Devrim günleri olarak adlandırılabilir ilk bir sene içinde siyasetin yeni türlerinin ardı ardına gündeme geldiği bir dönem yaşandı. Bu dönem diğer ülkelerde meydana gelen devrimlerle benzerlikler arz eden pratikleri Türk siyasal hayatına kazandırdı.

Anahtar Kelimeler: 1908 Devrimi, Kamusal Alanın Dönüşümü, Kitle Siyaseti, Toplumsal Seferberlik Örüntüleri

The Public Sphere and the Turn in Mass Politics in the 1908 Revolution Abstract

The concepts of public sphere, mass politics and social mobilization are directly related with the modernization process and the formation of the modern state. In the course of 19th century, the Ottoman state began to intervene into the daily life of its subjects and there emerged new legitimation and governing problems. Mass politics and social mobilization of the masses were modern devices and governing techniques that the elite of the empire invented in order to cope with the “new” needs of the politics. These new politics both took advantage of and contributed to the formation and expansion of the public sphere. The public sphere provided the space in which new politics took place. The 1908 Revolution marked the beginning of a new era in which different sections of the Ottoman society mobilized in the public spaces such as streets, public squares, bazaars etc. “National” celebrations, elections, economic boycotts and flourishing civil organizations and daily press provided an opportunity

* Araştırma Görevlisi, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasal Tarih Anabilim Dalı.

to the ordinary people to voice their words. Particular problems and interests of different sections of society turned out to be public issues that debated before the public opinion. Therefore, mass politics and social mobilization patterns in this period had a bilateral character in which state and different sections of society played their roles reciprocally in contrast with the general peculiarities of the previous era.

Keywords: 1908 Revolution, Transformation of the Public Sphere, Mass Politics, Mass Mobilization Patterns

Giriş

Türk tarihyazımında daha çok “II. Meşrutiyet’in İlanı” olarak anılan 1908 Devrimi gerek Türkiye, gerekse de Osmanlı İmparatorluğu içinden doğmuş ulus devletlerin tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Önemli bir dönüm noktası olması sebebiyle de niteliği konusunda ciddi tartışmalar gerek tarihçiler arasında gerekse de diğer disiplinlerden araştırmacılar arasında sürüp gidiyor. Bu tarihsel olayın bir devrim olup olmadığı, eğer bir devrimse nasıl bir devrim olduğu, hangi toplumsal ve siyasal aktörlerin devrimde etkin olduğu, devrime sebep olan nedenlerin özellikleri ve başatlıkları, sonrasında ortaya çıkan siyasal ve toplumsal düzenin temel nitelikleri, “hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet” gibi Meşrutiyet ideallerinin söylemde kalıp kalmadığı ve Türkiye özelinde temel dönüşümün 1908 tarihinde mi yoksa 1923 tarihinden itibaren mi yaşandığı bu tartışmanın başlıklarından yalnızca bazılarıdır.

Bu yazı her ne kadar bu tartışmalara doğrudan bir cevap geliştirmeye çalışmıyorsa da 23 Temmuz 1908 tarihinde Manastır dağlarında ilan edilen Hürriyet sonrası meydana gelen temel bir değişim üzerine odaklanmakta ve bu itibarla bu tartışmalara dair bir bakış açısına işaret etmektedir. Aslında bakılırsa her siyasal ve toplumsal düzen gibi Osmanlı İmparatorluğu da tarihi boyunca çok farklı değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Örneğin artık “geleneksel” olarak adlandırılacak Türk tarihyazımı bu değişimi “kuruluş-yükselme-duraklama-çöküş” evreleri olarak tarif etmektedir. Farklı yaklaşımlar farklı kıstaslarla Osmanlı İmparatorluğu tarihinde kendilerine göre çeşitli dönüm noktaları tespit edebilecektir. Nitekim “çöküş” paradigmasına karşı çıkan birçok araştırmacı da örneğin 19. yüzyılı imparatorluk için bir değişim, yenilenme, kabuk değiştirme ve uyum süreci olarak görebilmektedir.¹

Gerçekten de iktisadi parametrelerle incelendiğinde imparatorluğun dünya ekonomisine entegrasyonu Osmanlı tarihinde önemli bir dönüşümü gündeme getiriyordu. Yine bu dönüşüm ile eş zamanlı olarak 19. yüzyıl boyunca gündeme gelen reform kararları, modernleşme olarak anılan gelişmeler, Batılılaşma olarak tanımlanan kültürel gelişmeler ciddi değişimlere yol açıyordu. 1908 Devrimi de Osmanlı İmparatorluğu’nda 1918’e kadarki on sene gibi kısa bir süreyi ayrı bir dönem olarak sınıflandırmayı gerektirecek kadar önemli bir siyasal, toplumsal,

¹ Geleneksel tarihyazımının ilk kapsamlı eleştirel bir değerlendirmesi ve alternatif bir öneri için bkz. Huri İslamoğlu and Çağlar Keyder, “Agenda for Ottoman History,” *Review*, Vol. I, No. 1, 1977; bu makeleyi önemli bir kırılma olarak alan ve tarihyazımının son devresinin analitik bir değerlendirmesini yapan bir çalışma için bkz. Oktay Özel-Gökhan Çetinsaya, “Türkiye’de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi,” *Toplum ve Bilim*, No. 91, Kış 2001-2003, ss. 8-38.

iktisadi ve kültürel bir dönüşüme yol verecekti. Yukarıda bahsedilen ve yazıda üzerinde duracağımız temel dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu'nda kitle siyaseti örüntülerinde meydana gelen değişim ve bunun genişleyen kamusal alan ve canlanan sivil toplum ile ilişkisi üzerine olacak.

Kavramların Toplamlar Arası Yolculuğu

Modern devlet politikalarının gündeme gelmesinde, modern kurumların inşasında, toplumsal hareketlerin ortaya çıkışının tartışılmasında kamusal alan, sivil toplum ve kamuoyu gibi kavramların çok önemli bir yeri vardır. Fakat birçok kavramda olduğu gibi bunların tam olarak neyi ifade ettiği konusunda çok farklı tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmalar da bunların ne olduğunu ortaya koymaktan uzaktır. Ancak tanımlama sorununun yanı sıra bu kavramların farklı toplamlar ve kültürler için kullanılabilirliği de akademik yazında netameli bir konudur. Nitekim birçok yazar kamusal alan, sivil toplum gibi kavramların Osmanlı İmparatorluğu bağlamında kullanımına karşı çıkmaktadır. Bundan dolayı işe bu tartışmalara kısaca bir göz atmak ve bir çıkış yolu tarif ederek başlamak tartışmaya devam edebilmek için elzemdir.

Kamusal alan kavramı üzerine olan tartışmalarda merkezi bir yer işgal ettiği için tartışmaya Jürgen Habermas ile başlamak isabetli olacaktır.² Habermas'a göre 17. yüzyıl sonunda ortaya çıkan burjuva kamusal alanı kendinden önceki "temsili kamusalıklar"dan temelden farklıydı. Kamusal alan aile ve sivil toplumdaki özel alan ile kamu otoritesi yani devlet arasında bir alana denk düşüyordu. Özel alana ait sivil toplum ise hem toplumsal emeğin hem de meta değişiminin gerçekleştiği alandı.³ Akademik yazında altının sayısız defa çizildiği üzere Habermas'ın kamusal alan tanımlamasının iki boyutu vardı. Bunlardan ilki "niteliksel" ve "rasyonel-eleştirel söyleme" dayandığını iddia ediyordu. Diğer boyutu ise daha çok bir "niceliğe" işaret edecek şekilde "toplumsal katılıma açıklığı" üzerineydi.⁴ Bu kavramsallaştırma çerçevesinde kamusal alan bireylerin şahsi ve toplumsal çıkarlarından azade olan özgür ve özerk faaliyetleri ve iletişimlerini içeriyordu. Bu tanımda devletin konumu da çok önemliydi. Zira devletin kamusal alanda bir yeri olmadığı gibi, bu alan aslında bizatihi ona karşı olarak ortaya çıkıyordu. Yine bir çıkarlar alanı olan piyasa da kamusal alanın

² Kamusal alan ve sivil toplum kavramları düşünce tarihi boyunca farklı düşünürler tarafından değişik şekillerde gündeme getirilmiş ve Habermas da anılan kitabını 1962 yılında yazmış olmasına rağmen, bu kavramlar üzerine olan tartışma daha çok 1990'lı yıllarda adeta bir patlama yaşamıştır. Nitekim Habermas'ın kitabının da diğer dillere ve bilhassa İngilizce'ye 1989 tarihinden sonra çevrilmesi bir tesadüfün eseri değildir. Özellikle Doğu Bloku olarak adlandırılan ülkelerde bir değişim sürecinin yaşanması ve özellikle Polonya'da Dayanışma Hareketi gibi bir olgunun ortaya çıkışı, Çin'de ünlü Tiananmen Meydanı'nda gerçekleşen öğrenci hareketinin ülke sınırlarını aşması ve Orta ve Uzakdoğu ülkelerinde 1980'li yıllar boyunca "liberalleşme" ve "demokratikleşme" adı altında yeni bir iktisadi siyasi politikanın hayata geçirilmeye çalışılması akademik dünyada bu iki kavram üzerinde önemli bir tartışmanın ve üretimin doğmasına yol açtı.

³ Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, (Cambridge: MIT, 1989), s. 30.

⁴ Bu iki boyutu bu şekilde formüle eden bir açıklama için bkz. Craig Calhoun, "Introduction: Habermas and the Public Sphere," *Habermas and the Public Sphere*, Ed. Craig Calhoun, (Cambridge: MIT, 1992), s. 4.

dışındaydı. Bu tanımda zor ve şiddetten uzak rasyonel tartışma ve söylem ve tartışma ile ortaya çıkan insanlar arasındaki iletişimin sonucunda genel kamusal yararın ortaya çıktığı da varsayılıyordu.

Habermas'ın bu tanımlaması şimşekleri üzerine çekmekte gecikmedi. Çok değişik çerçeveler içinde ortaya çıkan eleştirileri iki başlık altında toplamak mümkündür. İlk eleştiri 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkan radikal öğrenci hareketinin içinden geldi. Oskar Negt ve Alexander Kluge Habermas'ın ulaşılabilirliği, açıklığı ve katılabilirliği ile "ideal" bir kamusal alan tarif ettiğini fakat aslında kamusal alanında bunların yanında "dışlayıcı" mekanizmalara da sahip olduğunu iddia ettiler. Onlara göre toplumun geniş bir kesiminin kamusal alana katılma, girme noktasında ciddi sıkıntıları vardı ve hatta yapısal "engellerden" (block) bahsetmek pekala mümkündür.⁵ Yazıldığı zamanın tartışmalarını da bağrında barındıran bu karşı çıkış daha çok işçi sınıfının pratik deneyimi ve kamusal alanla ilişkisi üzerinde duruyor ve dışlanmayı da daha çok bu sınıf üzerinden tartışıyor. Yine zamanın alternatif dünya tasarımlarıyla ilgili olarak da karşı proleter bir kamusal alanın yaratılması üzerine fikir yürütüyordu.

Benzer bir şekilde kadının da burjuva kamusal alanından dışlandığı ve kadın hareketinin tarihsel mücadelesi içinde kendi farklı kamusal alanını yarattığı üzerine çok zengin bir literatür oraya çıkmaya başladı. Bunlardan en ilginç olanı Joan B. Landes tarafından yazılan kitaptır. Landes, Habermas'ın baktığı türden kaynaklara bakarak Fransız Devrimi çağında söylem üzerinde durur. Benzer bir kaynak türüne bakan yazar, Habermas'ın vardığı sonuçların aksine ulaşır ve burjuva kamusal alanında ortaya çıkan özel-kamusal ayrımının kadını sessiz kıldığını ve onu eve hapsedtiğini iddia eder.⁶ Aile alanında kadına toplumun ahlakının teminatı olması, çocukların büyütülmesi ve kocası ile ilgilenmesi gibi görevler de tevdi edilmiştir.⁷

Diğer yandan yukarıda değinildiği üzere burjuva kamusal alanı yanında farklı, alternatif ve karşı kamusal alanlar çoğunlukla ihmal edilmektedir. Örneğin 19. yüzyıl Amerikan kadın hareketi üzerinde duran Mary Ryan, kadınların farklı yollardan kamusal ve siyasal hayata girmeyi nasıl zorladıklarını anlatır. Kamusal alanda formal yollardan katılımları engellenen kadınların hareketi kamusal alanın tanımı noktasında manidar veriler sunar.⁸ Nancy Fraser da Feministlerin "dergileriyle, kitapçılarıyla, basımevleriyle, film dağıtım ağlarıyla, seri konferanslarıyla, araştırma merkezleriyle, akademik programlarıyla, toplantılarıyla, festivalleriyle, yerel buluşma alanlarıyla" örgütleriyle "resmi" kamusal alandaki kadının olumsuz konumunu azaltan "madun karşı kamusal alanı" inşa ettiklerinden bahsetmektedir.⁹ Geoff Eley de benzer tonda bir eleştiri ile kamusal alanın içinde ve

⁵ Oskar Negt and Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993), s. 10.

⁶ Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, (Ithaca: Cornell University Press, 1993), s. 61, 89.

⁷ *Ibid.*, s. 179, 195, 198.

⁸ Mary P. Ryan, "Gender and Public Access: Women's Politics in Nineteenth-Century America," *Habermas and the Public Sphere*, s. 284.

⁹ Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy," *Habermas and the Public Sphere*, s. 123.

karşısında köylülerin, işçilerin, milli hareketlerin kendi aralarında kültürel ve ideolojik müzakere ve mücadelesini de içerecek bir şekilde farklı kamusalıkları bağrında barındırdığına dikkat çeker.¹⁰

Habermas'ın ve benzeri ideal kamusal alan tarifleri daha sert eleştiriye de tabii tutulur. Zira Habermas kitabından daha sonra yazdığı ve kavramı daha özlu ifade ettiği bir yazısında “sokağın baskısı” ile kamusal alanın dejenerasyonu arasında bir ilinti kurar.¹¹ Zira yukarıda da belirtildiği üzere o bireysel ve toplu çıkarlara bu alanda yer vermez. Mike Hill ve Warren Montag, Habermas'ın bu tanımını kendisinin Soğuk Savaş Döneminde sosyal demokrasi savunusu bağlamına oturturlar.¹² Bu da onlara göre aslında kapitalist sistemi mutlak ufuk olarak kabul etmek, kitle korkusu ve siyasetin parlamenter politika ile sınırlandırılmasının bir başka ifadesidir.¹³ Ancak her ne kadar Hill ve Montag'ın tespitlerine katılmak ve kitlelerin, sıradan insanın, ve sınıf ilişkilerinin analiz çerçevesi dışında tutulmaması önerilerine hak vermek mümkünse de, onların değerlendirmeleri de Habermas'ınki gibi daha çok söylem ile sınırlı kalmaktadır. Bundan dolayı kamusal alanının daha somut bir değerlendirmesini yapabilmek için Negt ve Kluge'nin açtığı kulvardan devam ederek deneyim, sosyal hayat ve maddi gerçekliğe daha fazla dikkat kesilmek gerekecektir.¹⁴

Bu noktada bir adım ileri gitmeden önce üzerinde durulması gereken bir diğer kavram “sivil toplum” kavramıdır.¹⁵ Tarihyazımında ve farklı disiplinlerden araştırmalarda genellikle kamusal alan kavramı ile sivil toplum kavramı birbirinin yerine kullanılmaktadır. İkisi arasında herhangi bir ayırım yapılmaz. Tarihsel çalışmalarda daha çok kullanılan sivil toplum kavramıdır. Bundan dolayı, Türkiye üzerine olan tarihyazımında kullanılma biçimi üzerinde durmak faydalı olacaktır. her şeyden önce Joseph Femia'nın belirttiği gibi 15. yüzyıldan beri kullanımda olan

¹⁰ Geoff Eley, “Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century,” *Habermas and the Public Sphere*, s. 306. Ancak Eley bu farklılıklara dikkat çekerken Gramsci'nin “Batı” toplumlarıyla Rusya gibi “Doğu” toplumları arasında sivil toplumun farklılığına dair yaptığı ayrımı hatırlatacak şekilde bir ayırma gider. Gramsci gibi Eley de bu tespiti herhangi bir şekilde temellendirmez ve araştırmaya dayanan verilerle desteklemez. Gramsci'nin söz konusu ayrımı için bkz. Perry Anderson, *Gramsci: Hegemony, Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, (İstanbul: Alan, 1988).

¹¹ Jürgen Habermas, “The Public Sphere,” *Jürgen Habermas on Society and Politics A Reader*, Ed. Steven Seidman, (Boston: Beacon Press, 1999), s. 235.

¹² Mike Hill and Warren Montag, “Introduction: What Was, What Is, the Public Sphere? Post-Cold War Reflections,” *Masses, Classes and the Public Sphere*, Ed. Mike Hill and Warren Montag, (London: Verso, 2000), s. 5.

¹³ Warren Montag, “The Pressure of the Street: Habermas' Fear of the Masses,” *Masses, Classes and the Public Sphere*, s. 133.

¹⁴ Benzer iddialar için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, “Kamusal Alan ve Toplumsal Mücadele,” *Birgün*, No.126, 17 Ağustos 2004, Salı, s. 12; Y. Doğan Çetinkaya, “Forum'da Kamusal Alan Tartışması: İki Tutum,” *Birgün*, No. 189, 19 Ekim 2004, Salı, s. 12; Y. Doğan Çetinkaya, “‘Doğu’ Toplumları Lafzı ve Sol,” *Birgün*, No. 169, 29 Eylül 2004, s. 12.

¹⁵ Daha önce yayınlanan bir başka çalışmada bu konu üzerinde ayrıntılı durulduğu için burada sadece temel iddialar özetlenerek geçilecektir bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), ss. 19-27.

bir kavram üzerinde bir anlam karmaşası bulunması doğal bir durumdur.¹⁶ Avrupa toplumların tarihi üzerine yapılan araştırmalarda tartışma süre dursun, iş Avrupa dışı toplumlara geldiğinde kargaşa bir derece daha artar. Zira birçok çalışma bu kavramların daha çok Avrupa tarihine münhasır kavramlar olduğunu iddia etmektedir. Türk tarihyazımında da kavramlar söz konusu olduğunda, Türkiye tarihinin daha çok özgüllüğüne ve özgünlüğüne vurgu yapmak tercih edilmektedir. Bu da daha çok kültürel özelliklerle açıklanan niteliksel farklarla temellendirilir.

Temel iddia Batı-dışı toplumlarda sivil toplumun güçsüzlüğü, kamusal alanın boğulmuşluğu ve devletin her yeri kapsayacak derecede mutlaklığı üzerinedir. Bundan dolayı sivil inşiyatif, demokrasi, özerk hareketler, birey “Doğu” olarak adlandırılan toplumlarda en iyi ihtimalle zayıftır. Bundan dolayı Şerif Mardin’in sivil toplumu bir “Batı Rüyası” olarak adlandırması genel bakış açısının en özlü ifadelerinden bir tanesidir.¹⁷ Toplum karşısında devletin mutlak üstünlüğü ve egemenliği söyleminin en uç örneği Metin Heper’in çalışmalarında ifadesi bulur.¹⁸ Çalışmalarda sivil toplum devletin dışında ve hatta devlet karşısında tanımlandığı için bu nitelikte özerk kurumlar, cemiyetler, dernekler, toplumsal gruplar üzerinde durulmaya çalışılmış ve bunların devletle olan ilişkileri dolayısıyla sivil toplumun güçsüzlüğü sürekli tekrarlanan bir tez durumuna gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda sivil toplumun varlığına dair bir araştırmanın da bu olguyu ticarete ve Avrupai hayat tarzında daha ileri gözüken Rum cemaati ile sınırlı görmesi bu tezin yaygınlığı hakkında bir başka kanıttır.¹⁹ Zira ancak bu cemaat ve onun ticaret ile işgal eden kısmı devletin denetiminden kaçabilme imkanını bulmuştu. Bu tezin dayandığı temel varsayım ideal bir devlet ve sivil toplum ayrımı ve karşıtlığına dayanıyor olmasıdır. Halbuki Huri İslamoğlu’nun iddia ettiği üzere birbirleriyle iç içe girmiş devlet ve toplumun ayrı alanlarımı gibi tahayyül edilmesi mümkün değildir.²⁰

Avrupa tarihi üzerine yapılan başka bazı çalışmalar ise daha çok teorik düzeyde ifadesini bulan bu teze karşı çıkmakta ve bu alanda ciddi ampirik veriler sunmaktadır. Örneğin John Abbot, bir toplumda zayıf sivil toplumun, güçlü devletten ziyade zayıf devletten kaynaklanacağını söylemektedir.²¹ Dünyanın neresinde olunursa olsun modern devletin ortaya çıkışı hegemonya ve meşrulaştırma

¹⁶ Joseph Femia, “Civil Society and the Marxist Tradition,” *Civil Society History and Possibilities*, Ed. Sudipta Kaviraj and Sunil Khilnani, (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 131.

¹⁷ Şerif Mardin, “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire,” *Comparative Studies in Society and History*, No. 11, 1969; aynı doğrultuda bir başka çalışması için bkz. Şerif Mardin, “Civil Society and Islam,” *Civil Society, Theory, History, Comparison*, Ed. John A. Hall, (Cambridge: Polity Press, 1995).

¹⁸ Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, (Beverly: Eothen Press, 1985).

¹⁹ Reşat Kasaba, “Economic Foundations of a Civil Society: Greeks in the Trade of Western Anatolia, 1840-1876,” *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Ed. Dimitri Gondicas and Charles Issawi, (Princeton: The Darwin Press, 1999), s. 78, 58.

²⁰ Huri İslamoğlu, “Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858,” *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Ed. Roger Owen, (Cambridge: Harvard University Press, 2002), s. 12-13.

²¹ John Abbott, “The Village Goes Public: Peasants and Pres in Nineteenth-Century Altbayern,” *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*, Ed. Frank Trentmann, (New York: Berghahn Boks, 2000), s. 228.

politikalarının çeşitlenmesi ve dönüşümünü de gündeme getirmektedir. Genel anlamda meşrulaştırma politikalarını ve hegemonya stratejilerini kitle siyaseti ve toplumsal mobilizasyon örüntüleri ile ilişkilendirmek mümkündür. Bundan dolayı sivil toplumun gittikçe merkezileşen ve tahkim edilen modern devlet tarafından sınırlandırılmışı iddia etmek maddi gerçeklik açısından pek mümkün görünmüyor. Bilakis modernleşen devletin ve elitlerin faaliyetleri ve reformları ile sivil toplum da oluşmakta ve dönüşmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi birçok farklı yerde de modern devlet iktidarını güçlendirmek için kamusal alanda ortaya konan meşrulaştırma pratiklerine ihtiyaç duyar. Modern devletin ortaya çıkışı ile birlikte genişleyen kamusal alan ve çeşitlenen sivil toplum Osmanlı toplumundaki farklı kesimlerin ve aktörlerin kendilerini ifade edecekleri bir olanak sunar. Gündelik hayattan siyasal yaşama kadar birçok olgu kamusal meseleler halini almaya başlar. Efkâr-ı Umumiye'nin ehemmiyeti her geçen gün biraz daha artar. Eğitim sisteminin yaygınlaşması, basın hayatının çeşitlenmesi ve genişlemesi, cemiyetlerin büyümesi bu gelişmeyi hızlandırır ve tahkim eder.

Bu noktada yazında sıkça ifadesini bulan sivil toplum demokrasi ilişkisine de değinmek gerekir. Zira sivil toplum Trentmann'ın özlü bir şekilde ortaya koyduğu gibi önemli bir paradoks ile maluldür. Bu toplumsal olgu her ne kadar özgürlük ve çoğulluğa bir olanak sağlıyorsa da, aynı zamanda hoşgörü, karşılıklı saygının ortadan kaldırılmasını da gündeme getirebilmektedir.²² Bundan dolayı en genel anlamıyla demokrasinin, demokratik kurum ve süreçlerin olmadığı mekan ve zamanlarda kamusal alanın veya sivil toplumun zayıflığından bahsetmek kendiliğinden mümkün değildir. Totaliter rejimler, baskıcı rejimler de etkin bir şekilde bu iki olanaktan fazlasıyla yararlanabileceklerdir.

Son dönemde kamusal alan ve sivil toplumun eleştirel bir analizi ve tarihyazımında kullanımına dair ufuk açıcı çalışmalar ortaya çıkıyor. Nadir Özbek'in çalışmaları bu bağlamda çok önemli. Özbek her şeyden önce 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alırken devlet-toplum dikotomisinden uzak durulmasını salık veriyor. II. Abdülhamid'in meşruiyet politikalarını değerlendirirken otokratik bir rejim ile dinamik bir kamusal alan arasında özel bir metodolojik çatışma olmadığını gösteriyor.²³ Böylece merkezileşen ve güçlenen bir devletin kamusal alanı ve sivil toplumu boğduğu tezini eleştiriliyor ve bilakis tarihyazımında otokrat bir padişah olarak resmedilen Abdülhamit iktidarında genişleyen kamusal alan ile devlet arasındaki ilişkiye farklı bir gözle bakıyor. Aynı doğrultuda bir başka çalışmasında da 1908 Devrimi'nden sonra kamusal alanın genişlediğine, devletten bağımsız sivil insiyatiflerin ve kamusal siyasal faaliyetlerin arttığına dair görüşü de eleştirel bir gözle okuyor. Özbek, II. Meşrutiyet dönemi boyunca Hilal-i Ahmer, Donanma ve Milli Müdafaa Cemiyetlerinin faaliyetlerine odaklanarak bu genişleyen kamusal alan ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikaları arasındaki ilişkiye dikkat çekiyor.²⁴ Böylece ikili bir karşıtlıkla ele alınan iki dönem arasında kamusal alan ve sivil

²² Frank Trentmann, "Introduction: Paradoxes of Civil Society," *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*, p. 4.

²³ Nadir Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime 1876-1909," *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXXVII, No. 1, 2005.

²⁴ Nadir Özbek, "Defining the Public Sphere During the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-1918)," *Middle Eastern Studies*, Vol. XLIII, No. 5, Eylül 2007.

toplum üzerine yapılan geleneksel değerlendirmelerin altındaki varsayımları ve ön kabulleri deşifre ediyor.

Kamusal alan ve sivil toplum gibi mefhumların yokluğu veya güçsüzlüğünden bahsedebilmek için bu kavramları yukarıda eleştirilen anlayış doğrultusunda tanımlamak gerekmektedir. Bu çalışma “Batı” olarak adlandırılan toplumlara ilişkin kültürel “özcü” önyargıları doğru kabul eden yaklaşımları reddederek kamusal alanı toplumun farklı kesimlerinin kendilerini bir şekilde ifade ettikleri, farklı sınıflar arasında her türlü ilişkinin vukuu bulunduğu, bireylerin, kitlelerin, devletin, farklı toplumsal örgütlülük biçimlerinin hareket ettikleri alan olarak görmektedir. Sivil toplum ise biraz daha farklı olarak daha çok irade ve öznellik mefhumu ile ilişkilendiriliyor. Bu bağlamda sivil toplum kavramı da toplumsal aktörlerin eylemlerini ve faaliyetlerini kapsayacak bir şekilde, sivil veya resmi farklı toplumsal örgütlülükleri ve toplumun eyleyen kesimini oluşturuyor.²⁵

1908 Devrimi ve Kitle Siyasetinde Değişim

Bu yazı 19. yüzyıl boyunca modern devletin ortaya çıkışı ile birlikte kamusal alanın da genişlediğini ve sivil toplumun zenginleştiğini iddia etmektedir. Modern öncesi zamanlarda kamusalılık daha çok yüz yüze ilişkilere dayanan bir özellik arz ediyordu. İktidarın kamusal temsili doğrudan bir görselliğe dayanıyordu. Kamusalılık somut mekan ve uzam ile ilişkiliydi. Ancak modernite ile birlikte artık kamusalılık “alan” vasfı kazanarak toplumun tahayyülünü içine alan bir dönüşüme uğradı. Osmanlı İmparatorluğu’nda modern bir eğitim sisteminin ortaya çıkışı, merkezi bürokrasinin inşası, dünya ekonomisi ve imparatorluk içi ekonomide aktif olan tüccar bir sınıfın faaliyetlerinin artışı, orta sınıfın büyüyen çeşitlenmesi, kadının hanenin dışında daha fazla faal hale gelemeye başlaması, ciddi bir gazetecilik faaliyetinin etkin hale gelmesi, toplumun çok farklı amaçlarla örgütlenmeye başlaması kamusal alan, kamuoyu ve kitle siyaseti gibi mefhumların önemini arttırdı.

Artarak nüfusun daha geniş kesimleri politikanın öznesi ve nesnesi oldukça “yeni” bir siyasetin ortaya çıkışı da gündeme geldi. Eric Hobsbawm’ın iddia ettiği gibi resmi tatiller, seremoniler, semboller, marşlar, çeşitli kamusal seferberlikler hep devletin siyasetinin yeni ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturduğu yeni politikaları.²⁶ Yeni siyasetin ihtiyaçlarının çeşitlenmesi 19. yüzyıl boyunca Osmanlı’da da nüfusun sosyal kontrolü ihtiyacını elitlere derinden hissettirmeye başlıyordu. Özbek’in de II. Abdülhamid’in zamanında ortaya çıkan sosyal politika pratiklerini, nüfusun sosyal kontrolü olarak ele alması ve 19. yüzyılda gelişen modern devletin politikaları bağlamına oturtması bu açıdan önemlidir.²⁷ Selim Deringil de ayrıntılı bir şekilde 1908 öncesi dönemde elitlerin

²⁵ Bu şekilde tanımlanan kavramların Osmanlı İmparatorluğu bağlamında kullanımına bir örnek için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, “The ‘1910-1911 Muslim Protest:’ A Study on the Social Origins of a Popular Movement,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Budapest: Central European University, 2004).

²⁶ Eric Hobsbawm, “Mass Producing Traditions: Europe 1870-1914,” *The Invention of Tradition*, Ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), ss. 263-265.

²⁷ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 18.

farklı kitle siyaseti pratiklerine, özellikle sembollere dayanarak nasıl “geleneğin icadı”na başvurduğunu göstermektedir.²⁸ Kamusal alan genişledikçe siyasetin yeni ihtiyaçları da elitleri ve tabii ki sultanları iktidarlarını farklı şekillerde temsil etmeye, sergilemeye ve meşrulaştırmaya zorlamaktadır. Bundan dolayı 19. yüzyıl boyunca Avrupa monarşileriyle çok benzer bir biçimde ayrıntılı olarak organize edilen modern merasimlerin ortaya çıkışı bir tesadüfün eseri değildi.²⁹

Kamusal alanın genişlemesi farklı türden yeni siyaset biçimlerini de olanaklı kılıyordu. Zira kitle siyasetinin yeni biçimlerinin çok farklı zaman ve mekanlarda tatbik edilebilecek türleri zenginleşmekteydi. 1908 Devrimi kitle siyasetinde ve toplumsal mobilizasyon örüntülerinde ciddi bir kırılmayı ve dönüşümü gündeme getirecekti. İşlev olarak 1908 öncesi birçok meşruiyet ve seferberlik politikalarına benzeyen ancak pratik olarak çok farklı şekillerde gündeme gelen bu kitle siyaseti türleri üzerinde durmak gerekecektir. 1908 sonrasında geriye kalan görsel kaynaklarda en çok dikkati çeken meydanlar, sokaklar ve kalabalıklardır. 1908 sonrasında kalabalıklar, yığınlar ister kendi öznellikleriyle olsun ister manipüle edilmiş olsunlar çok sık bir şekilde kamusal alanlarda bir araya toplanmışlardır. Seçimler, iktisadi boykotlar, grevler, işgaller, doğrudan eylemler, yürüyüşler, mitingler, bayramlar, gösteriler, cemiyetlerin faaliyetleri, gençlik örgütlerinin toplu faaliyetleri, kitlesel spor etkinlikleri insanların gündelik hayatlarını doldurmaya başlıyordu. Zaten II. Meşrutiyet yıllarının kendinden önceki ve sonraki dönemlere nazaran daha kaotik ve karmaşık yıllar olarak hatırlanmasının en önemli sebeplerinden bir tanesi de kitle siyasetindeki değişimdi. Elbette ki hemen hemen bütün dönem boyunca bir savaşın içinde olunmuş olması da buna katkı sağlıyordu. Ancak 1908’de sokaklara dökülen farklı toplumsal kesimler sokağı ve meydanları bir seferberlik alanı olarak kullanmayı bir daha bırakmışlardı.

Hürriyetin Meydanları

Kitle siyasetinin ve kitlelerin mobilizasyonu, modernizasyon ve yeni meşruiyet problemlerine, yeni politikanın yeni ihtiyaçlarına deva olarak icat edilen çözümler, modern yönetim teknikleriydi. Bu yönetim teknikleri ile kitleler yönlendirilmeye ve biçimlendirilmeye çalışılıyordu. Toplumsal seferberliğin çok çeşitli biçimleri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra çeşitlenmeye başlıyordu. Ancak 1908 Devrimi bu seferberliği çok gerçek bir katılıma dönüştürüyordu. Artık insanlar kelimenin gerçek anlamıyla seferber oluyorlar, sokaklarda, meydanlarda toplanıyor ve harekete geçiyorlardı.

Bu çabanın mekana yansması da meydanların işlevlerinin önem kazanması oluyordu. “Hem toplumsal hareketlerin yükselmesi hem de devletlerin, kitlelerin ana unsurlardan biri olarak bizzat içinde yer aldığı modern ‘ayinlerin!’ artması ve çeşitlenmesi, meydanları tasarlanan mekanlar haline getirmiştir. Bunu içindir ki bu bahsedilen ‘yeni’ politikalar giderek artan orada elitler ile kitleler arasındaki karşılıklı etkileşimi içerir olmuştur.”³⁰ Kitleler artık değişik biçimlerde siyasete doğrudan katılıyorlar ve kamusal alanda rollerini oynuyorlardı. Meydanlar

²⁸ Selim Deringil, *The Well-Protected Domains*, (London: I.B. Tauris, 1998).

²⁹ Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaş! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004).

³⁰ Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Meydan Adlarının Değişimi,” *Toplumsal Tarih*, No. 120, Aralık 2003, s. 35.

artık Mosse'nin deyimiyle bir 'drama'ya dönüşen siyaset'in kalabalıkları tutarlı politik güçlere dönüştürdüğü mekanlardan biriydi.³¹

Nitekim 1908 Devrimi'nin hemen akabinde aylarca süren bir toplumsal seferberliğin ortaya çıkması, ve bu dönemin politik bir kaos dönemi, dizginlerin kopmuş bir patlama olarak hatırlanması kitlelerin sokaklara dökülmesi ile doğrudan ilintiliydi.³² Bundan dolayı daha çok "hürriyetin ilanı" olarak anılan 1908 Devrimi ilk rengini meydanların adlarına veriyordu. Yeni rejimin idealleri olan hürriyet, müsavvat, adalet, uhuvvet gibi kavramlar kendiliğinden bir şekilde kalabalıkların toplanarak kendilerini ifade ettikleri veya içlerinden aktıkları kamusal mekanlara isim olarak veriliyordu. Zamanın önemli bir toplumsal gücü olan basın da bu eğilimi güçlendiriyordu. Örneğin Trabzon örneğinde olduğu gibi yıllar sonra dahi şehrin en önemli meydanı "hürriyet" adını koruyordu.³³ Yine yeni rejimin en kutsal günü olan iyd-i milli'si yani 10 Temmuz Hürriyet Bayramı "Abide-i Hürriyet" meydanında kutlanmaya başlanıyordu. Selanik'te devrimin ilk günlerinde insanlar yeni rejimin en önemli kavramlarından bir tanesi olan "ittihad"ın adının verildiği bahçede toplanıyorlardı.³⁴ Beyaz Kule'nin yanındaki bu bahçe aynı zamanda Hürriyet Meydanı'nın da yanındaydı.³⁵ Konya'da Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi Hükümet Konağı Meydanı olarak anılan meydanı da insanların burada hürriyeti karşılamaları ve mitingler düzenlemeleriyle birlikte "hürriyet" adını alıyordu.³⁶ Birçok yerde kendiliğinden ortaya çıktığı izlenimini uyandıran bu gelişme bazı kentlerde şehir ileri gelenlerinin, elitlerin kararı ile de gündeme gelebiliyordu. Örneğin Samsun'da şehrin meydanına "Kanun-i Esasi" adının verilmesi böyle bir kararın sonucu oluyordu.³⁷ Meşrutiyet yıllarında toplumsal hareketlerin en sertleştiği mekanlardan bir tanesi olan Beyrut şehri de en büyük meydanına "ittihad" ismini yakıştıyordu.³⁸ Yine genel bir eğilime işaret edecek şekilde meydanın kenarındaki bahçe de adını hürriyet ideallerinde alıyordu. Beyrut'ta meydanın içindeki bahçenin ismi de "hürriyet" oluyordu.³⁹

Meydanlar, Sokaklar ve Kalabalıklar

Siyasetin artık sokağı ve meydanları kullanmaya başladığı yıllar başlıyordu. 1908 Devrimi'nin ilk günlerinde İmparatorluğun dört bir yanında

³¹ George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses*, (New York: Howard Fetting, 1975), s. 11.

³² Zafer Toprak, "Hürriyet-Müsavvat-Uhuvvet 'Her Yerde Bir Politika Tufanı Var'" *Manastır'da İlan-ı Hürriyet 1908-1909 Fotoğrafçı Manakis Biraderler*, Yay. Haz. Roni Margulies, (İstanbul: YKY, 1997). Zafer Toprak giriş makalesinde bu dönemde ortaya çıkan "politika tufanı"ni kontekstine oturtuyor.

³³ BOA.DH.İD. Dosya No. 59, Gömlek No. 22, 11/Ca/1329.

³⁴ "Dünkü İctima-i Umumi," *İttihat ve Terakki*, No. 29, 9 Ekim 1908, 26 Eylül 1324, Salı, ss. 3-4.

³⁵ BOA. DH. İD, Dosya No. 112/1, Gömlek No. 13, 27/Ra/1331.

³⁶ "Miting," *Anadolu*, No. 15, 11 Ekim 1908, 28 Eylül 1324, Pazar, ss. 1-2.

³⁷ Samsun'un yerel gazetesi *Aks-ı Sada*'ya atf yapan Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, (Ankara: İmge Yayınları, 1999), s. 198.

³⁸ "Beyrut Muhabirimizden Aldığımız Bir Mektub," *Sabah*, No. 6862, 2 Kasım 1908, 20 Teşrinievvel 1324, Pazartesi, s. 4.

³⁹ "Beyrut'ta Harb-i İktisadi," *Millet*, No. 75, 18 Ekim 1908, 5 Teşrinievvel 1324, Pazar, s. 4.

insanlar sokaklarda büyük bir coşku yaşıyorlardı.⁴⁰ Elbette ki toplumun farklı kesimleri için ve farklı siyasi gruplar için hürriyet çok farklı şeyleri ifade ediyordu. Ancak herkes kendince yorumladığı bu özgürlük ortamını kendince kullanıyordu. Her ne kadar özellikle 31 Mart olayından sonra bu kaotik ortam durulacaksa da kitle siyasetinin yeni şekli ve sokağın bir seferberlik alanı olarak kullanılması II. Meşrutiyet dönemi ve daha sonrasında da devam edecekti. 1908'in Temmuz ve Ağustos ayları çok çeşitli kitle gösterileri ve kutlamaları ile geçti.⁴¹ 1908 Devrimi'nden sonra ortaya çıkan özgürlük ortamına en iyi kanıtlardan bir tanesi bir "grev dalgası" olarak tanımlanan işçi eylemliliklerinin ortaya çıkmış olmasıydı. Çok farklı taleplerle, çok farklı bilinç düzeyiyle ve farklı sektörlerde ortaya çıkan işçi eylemlilikleri Türkiye ve etrafındaki bölgenin sosyal tarihi açısından önemli bir dönüm noktasına işaret ediyordu.⁴²

23 Temmuz 1908 tarihinde Manastır dağlarında ilan edilen hürriyetten bir gün sonra II. Abdülhamit'in gazetelerde üç satırlık bir ilanı çıkıyor ve özellikle İstanbul'da devrim böylece duyuluyordu. Bu kısa ilanda seçimlerin yapılacağı duyuruluyordu. Seçimler 1908 yılının en hareketli toplumsal olaylarından bir tanesiydi. Herşeyden önce seçimler bir ayı aşkın bir zamana yayılıyor ve İstanbul'da daha seçimler tamamlanmamışken diğer illerden seçilen mebuslar başkente yavaş yavaş geliyorlardı. Seçimler hem siyasi örgütler arasında hem de cemaatler arasında şenlikli bir rekabeti ortaya çıkarıyordu. Çok farklı saiklerle sokakları dolduranlar şimdi siyasi bir nedenle mitingler düzenliyor, afişler basıyor, kahve konuşmaları organize ediyor ve protesto yürüyüşleri düzenliyorlardı.⁴³ Örneğin seçim sürecinden en fazla hoşnutsuz olan Rum cemaati sekiz noktada taleplerini gündeme getiriyor ve bunun için Panayia Kilisesi'nden toplanıyor ve ellerinde Osmanlı bayrakları olduğu halde Beyoğlu'ndan Babıali'ye kadar yürüyorlardı. Basının on bin kişi olarak saydığı kalabalık Sadrazam Kamil Paşa ile görüşmeyi de başarıyordu.⁴⁴ Sokaklarda sadece protesto yürüyüşleri düzenlenmiyor, sandıklar gelinler gibi süslenerek bandolar eşliğinde alaylarla taşınıyordu. Bu seçimlere bir festival havası katıyor, sandık başında 1908 Devrimi'nin simgesini oluşturacak şekilde her cemaatin dini temsilcisi yerini alıyordu. Bu sandıkla beraber kitlesel yürüyüşler "milli nümayişler" olarak adlandırılıyordu.⁴⁵ Seçim süresince tiyatro salonlarında, kahvehanelerde siyasi gündemli, müntehib-i sanilerin, mebus adaylarının, kanaat önderlerinin konuşmalar yaptığı toplantılar organize ediliyordu.⁴⁶ Çok farklı siyasal ve toplumsal

⁴⁰ 1908 Devrimi'ni anan anılarda bu coşku havası çok renkli ifadelerle geçer. Güzel bir örnek için bkz. Ahmed İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), ss. 129-166.

⁴¹ Bu zaman dilimini "devrim günleri" olarak anlatan ayrıntılı bir çalışma için bkz. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, (Ankara: İmge Yayınları, 1999).

⁴² Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," *Toplum ve Bilim*, No. 78, (Sonbahar 1998).

⁴³ Y. Doğan Çetinkaya, "İstanbul'da 1908 Seçimleri," *Toplumsal Tarih*, No. 89, Mayıs 2001; Zafer Toprak, *1908 Seçimleri ve Mebusan Hatıraları*, Tarih ve Toplum Dergisinin Ücretsiz Eki, Ağustos 1988; Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi (1839-1999)," *Görüş*, 1999.

⁴⁴ "Dünkü Nümayiş," *Serbesti*, No. 8, 23 Kasım 1908, 10 Teşrinisani 1324, Pazartesi, s. 4.

⁴⁵ Y. Doğan Çetinkaya, "İstanbul'da 1908 Seçimleri," s. 19.

⁴⁶ Örneğin bkz. "Dersaadet Müntehib-i Sanilerine," *Serbesti*, No. 24, 10 Aralık 1908, 26 Teşrinisani 1324, Pazartesi, s. 2.

koşullarda da gerçekleşse 1908'den sonraki seçimler de artık sokakta yoğun mücadelelerle geçmeye devam edecekti.

23 Temmuz'dan sonraki sokaklardaki sevinç çığlığı, işçi grevleri, seçimler gibi 1908 yılının diğer bir önemli toplumsal seferberliği Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan'a karşı açılan "harb-i iktisadi" yani boykot hareketiydi.⁴⁷ Kendiliğinden hareketler, gösteriler, doğrudan eylem pratikleri ve örgütlü kitlesel mitingler boykot hareketi boyunca sık sık gündelik hayatı etkileyecek düzeyde gündeme geldi. Avusturya ile Bulgaristan'ın niyetlerini ilan etmelerinin hemen akabinde İstanbul ve diğer şehirlerde çok kitlesel yürüyüşler yapıldı. Binlerce insanın katıldığı bu eylemlerde kalabalıklar şehri bir uçtan bir uca kat ediyor, resmi dairelerden konsolosluklara kadar başvuracakları tüm mercilere taleplerini sıralıyorlardı.⁴⁸ Benzeri eylemler diğer şehirlerde de tekrarlanıyor ve bu eylemlerde 1908 Devrimi'nin semböleri ve tipik görüntüleri kendini tekrar ortaya koyuyordu. Meydanlarda toplanan kalabalıklar sembolik bir biçimde bütün dillerde konuşmalar yapıyor ve farklı bayrak altında yürüyorlardı. Örneğin Selanik'teki gösteride meydanda tespit edilen kararlar halkın onayına sunuluyor ve alkışlarla kabul edilen ortak talepler "Selanik Ahalisi" imzasıyla gerekli yerlere gönderiliyordu.⁴⁹ Bu tip gösteriler benzer şekillerde imparatorluğun dört bir yanında yapılıyordu. En fazla adı geçen kentler, Manastır, Şam, Adana, Beyrut, Kala-i Sultaniye, İzmir, Trabzon, Yafa, Konya, Erzurum, İşkodra, Kastamonu, Selanik, Samsun oluyordu. Bu arada boykot ile ilgili olarak kamuoyu da hızla genişliyor ve örneğin Konya'nın bir köyünden yerel bir gazeteye mektup yazılarak meselenin köy kahvesinde ne şekilde tartışıldığı hakkında bilgi veriliyordu. İstanbul, Selanik, İzmir gibi merkezlerin yanı sıra taşra kentleri de bu seferberlik içinde yer alıyor ve yaratılan kamuoyu yer yer köylere kadar ulaşabiliyordu.⁵⁰

Harb-i İktisadi dahilinde davranmayanlar ve sınırları çizilmeye çalışılan bir vatan sevgisi çerçevesinin dışına çıkan "hamiyetsizler" ise doğrudan eylem pratikleri ile karşı karşıya kalıyorlardı. Örneğin boykot hareketi süresince koyulan kurallara uymayan birçok tüccarın şeker çuvalları, mantarları, fesleri vs. kamusal bir mekanda yakılarak imha ediliyordu. Bu tür eylemler birçok şehirde tekrarlanıyordu.⁵¹ Yine boykotun en önemli hedefi olan Avusturya yapımı fesler kitle gösterilerinin gazabından kurtulmayı beceremiyordu. Öyle ki sokakta Avusturya yapımı fes giydiği düşünülen insanların başlarından fesler alınarak yere çalınmaya başlıyor ve bu durum "fes yırtma bayramı" olarak tanımlanıyordu.⁵² Bu eylemler gelişirken çok daha iyi organize edilmiş ve imparatorluğun dört bir yanında

⁴⁷ Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

⁴⁸ "Dün Geceki Nümayişler," *Tanin*, No. 68, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Çarşamba, s. 7; "Nümayişler," *İkdam*, No. 5162, 7 Ekim 1908, 24 Eylül 1324, Çarşamba, s. 2.

⁴⁹ "Dünkü İctima-i Umumi," *İttihat ve Terakki*, No. 29, 9 Ekim 1908, 26 Eylül 1324, Pazar, ss. 3-4.

⁵⁰ "Biraz Hasbıhal ve Bulgaristan Tarihine Bir Nazar," *Anadolu*, No. 43, 8 Şubat 1909, 26 Kanunusani 1324, Pazartesi, s. 1-2.

⁵¹ "Avusturya Emtiası Yakılıyor," *İttihad*, No. 58, 29 Aralık 1908, 7 Kanunuevvel 1324, Pazar, s. 4.

⁵² "Smirnaiki İho," *Amaltheia*, 21 Aralık 1908, Pazartesi, s. 3.

örgütlenen büyük mitingler gündeme geliyor ve yapıldıkları yerlerde gündelik hayatı durduruyordu.⁵³

Bu eylemler sürerken Samsun limanında yerel bir tiyatro grubu liman işçilerinin boykota katılımını işleyen bir boykot komedisi oynuyordu. Bu ülkemizde belki de ilk politik sokak tiyatrosu örneklerinden bir tanesini oluşturuyordu.⁵⁴ Ancak politik tiyatro 1908 Devrimi ile birlikte çok güçlü bir şekilde gündeme geliyordu. Özellikle İstanbul'da çok çeşitli vesilelerle meydanlarda kitlesel tiyatro gösterimleri yapılıyor ve o zamana kadar yasak olan "devrimci" oyunlar sahnelenmeye başlanıyordu. Bu oyunlarda istibdat zamanında şehit düşmüş Jön Türkler anılırken, yeni rejimin sloganları sık sık oyunları kesecek düzeye varıyor ve kitlesel bir duygu yoğunluğu, geceleri meydanlara kurulan sahnelerin önünde biteviye tekrarlanıyordu. Bilge Seçkin'in çalışması gerek İstanbul'un farklı meydanlarında sahnelenen tiyatro oyunlarını, gerek yasaklandıktan sonra sokak çatışmasının çıktığı devrimci oyunları, gerekse de politik tiyatroların 1908 Devrimi sonrası oluşan toplumsal düzendeki rolünü ayrıntılı olarak gündeme getirerek, bize Fransız ve Rus Devrimlerinin akabinde ortaya çıkan politik tiyatrolar ile bir karşılaştırma imkanını veriyor.⁵⁵

Sonuç

Geleneksel tarih yazımının ve siyaset bilimi literatürünün iddialarının aksine 19. yüzyıl boyunca gelişen modernizasyon süreci Osmanlı İmparatorluğu'nda kamusal alanın yapısal dönüşümünü ve sivil toplumun zenginleşmesini gündeme getirdi. Gerek örgün eğitimin yaygınlaşması, gerek sivil örgütlenmelerin yaygınlaşması, gerekse de gündelik basının kurusallaşması bu sürece önemli katkılarda bulundu. Bu nedenle devletin her türlü siyasal ve toplumsal alanı kapladığı ve diğer toplumsal kesimlerin güdük kaldığı varsayımı gerçekçi değildir. Farklı toplumsal kesimler ve farklı cemaatler çeşitli alanlarda zengin bir faaliyet içerisinde bulunmuşlardır. Bu ortamda toplumsal seferberlik ve kitle siyaseti örüntüleri hem devletin hem de farklı toplumsal kesimlerin kullanımına girdi. Ancak kitle siyasetinin biçimi ve araçları 19. yüzyıl boyunca gelişti ve değişime de uğradı. 1908 Devrimi genişleyen kamusal alanın ve zenginleşen sivil toplumun da etkisiyle kitle siyasetinde önemli bir merhaleye yol verdi. Daha önceleri kitlelerin pasif katılımına, seferberliğine dayalı kitle siyaseti yerini kalabalıkların, sokaklarda, meydanlarda sözünü söylediği bir biçime bıraktı. Siyasete katılım, parlamenter politika, seçimler gibi sembolik katılımın yanında, gösteri, miting, yürüyüş, doğrudan eylem, grev gibi biçimlerde de sürdürülmeye başlandı. Genişleyen kamusal alan farklı toplumsal ve siyasal kesimlerin farklı seslerini söylemelerine daha müsait bir imkan yarattı. Bu imkanı kah işçiler kah kadınlar gibi toplumun daha aşağısındaki kesimler kullanabildiği gibi, elitler ve devlet de yeni siyasetin bir gereği olarak toplumun topyekün seferberliğini bir siyaset biçimi olarak kullanmaya başladı.

⁵³ "Dünkü İçtima-i Umumi," *Millet*, No. 71, 14 Ekim 1908, 1 Teşrinievvel 1324, Çarşamba, s. 4; "Bugünkü Miting," *İkdam*, No. 5168, 13 Ekim 1908, 30 Eylül 1324, Salı, s. 3.

⁵⁴ "Samsun Osmanlı İttihad-ı Milli Klübü," *Aks-ı Sada*, No. 40, 29 Aralık 1908, 16 Kanunuevvel 1324, Salı, s. 3.

⁵⁵ Bilge Seçkin, "Staging The Revolution: The Theatre of the Revolution in the Ottoman Empire 1908-1909," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi 2007.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

I-) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti (BOA. DH.)

II-) Gazeteler:

- Tanin
- Amaltheia
- İttihat ve Terakki
- Anadolu
- Aks-ı Sada
- İttihad
- Serbesti
- Millet
- İkdam
- Sabah

İkincil Kaynaklar

- Abbott, John. "The Village Goes Public: Peasants and Pres in Nineteenth-Century Altbayern," *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*, Ed. Frank Trentmann New York: Berghahn Boks, 2000.
- Alkan, Mehmet Ö. "Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi (1839-1999)," *Görüş*, 1999.
- Anderson, Perry. *Gramsci: Hegemony, Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, (İstanbul: Alan, 1988).
- Calhoun, Craig. "Introduction: Habermas and the Public Sphere," *Habermas and the Public Sphere*, Ed. Craig Calhoun. Cambridge: MIT, 1992.
- Çetinkaya, Y. Doğan. *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analiz*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Çetinkaya, Y. Doğan. "İstanbul'da 1908 Seçimleri," *Toplumsal Tarih*, No. 89, Mayıs 2001.
- Çetinkaya, Y. Doğan. "The '1910-1911 Muslim Protest:' A Study on the Social Origins of a Popular Movement," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Budapest: Central European University, 2004.
- Çetinkaya, Y. Doğan. "1908 Devrimi ve Meydan Adlarının Değişimi," *Toplumsal Tarih*, No. 120, Aralık 2003.
- Çetinkaya, Y. Doğan. "'Doğu' Toplumlari Lafzı ve Sol," *Birgün*, No. 169, 29 Eylül 2004, s. 12.
- Çetinkaya, Y. Doğan. "Forum'da Kamusal Alan Tartışması: İki Tutum," *Birgün*, No. 189, 19 Ekim 2004, Salı, s. 12;
- Çetinkaya, Y. Doğan. "Kamusal Alan ve Toplumsal Mücadele," *Birgün*, No.126, 17 Ağustos 2004, Salı, s. 12;
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains*. London: I.B. Tauris, 1998.
- Eley, Geoff. "Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century," *Habermas and the Public Sphere*. Ed. Craig Calhoun. Cambridge: MIT, 1992.

- Emiroğlu, Kudret. *Anadolu'da Devrim Günleri*. Ankara: İmge Yayınları, 1999.
- Femia, Joseph. "Civil Society and the Marxist Tradition," *Civil Society History and Possibilities*, Ed. Sudipta Kaviraj and Sunil Khilnani. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Fraser, Nancy. "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy," *Habermas and the Public Sphere*. Ed. Craig Calhoun. Cambridge: MIT, 1992.
- Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, (Cambridge: MIT, 1989).
- Habermas, Jürgen. "The Public Sphere," *Jürgen Habermas on Society and Politics A Reader*, Ed. Steven Seidman. Boston: Beacon Press, 1999.
- Heper, Metin. *The State Tradition in Turkey*. Beverly: Eothen Press, 1985.
- Hill, Mike and Warren Montag, "Introduction: What Was, What Is, the Public Sphere? Post-Cold War Reflections," *Masses, Classes and the Public Sphere*, Ed. Mike Hill and Warren Montag. London: Verso, 2000.
- Hobsbawm, Eric. "Mass Producing Traditions: Europe 1870-1914," *The Invention of Tradition*, Ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- İslamoğlu, Huri and Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Review*, Vol. I, No. 1, 1977;
- İslamoğlu, Huri. "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858," *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, Ed. Roger Owen. Cambridge: Harvard University Press, 2002.
- Karakışla, Yavuz Selim. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," *Toplum ve Bilim*, No. 78, Sonbahar 1998.
- Karateke, Hakan T. *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Kasaba, Reşat. "Economic Foundations of a Civil Society: Greeks in the Trade of Western Anatolia, 1840-1876," *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Ed. Dimitri Gondicas and Charles Issawi, Princeton: The Darwin Press, 1999.
- Landes, Joan B. *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
- Mardin, Şerif. "Civil Society and Islam," *Civil Society, Theory, History, Comparison*, Ed. John A. Hall. Cambridge: Polity Press, 1995.
- Mardin, Şerif. "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire," *Comparative Studies in Society and History*, No. 11, 1969.
- Montag, Warren. "The Pressure of the Street: Habermas' Fear of the Masses," *Masses, Classes and the Public Sphere*, Ed. Mike Hill and Warren Montag. London: Verso, 2000.s. 133.
- Mosse, George L. *The Nationalization of the Masses*. New York: Howard Fetting, 1975.
- Negt, Oskar and Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.

- Özbek, Nadir. "Defining the Public Sphere During the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-1918)," *Middle Eastern Studies*, Vol. XLIII, No. 5, Eylül 2007.
- Özbek, Nadir. "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime 1876-1909," *International Journal of Middle East Studies*, Vol. XXXVII, No. 1, 2005.
- Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özel, Oktay -Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi," *Toplum ve Bilim*, No. 91, Kış 2001-2003, ss. 8-38.
- Ryan, Mary P. "Gender and Public Access: Women's Politics in Nineteenth-Century America," *Habermas and the Public Sphere*, Ed. Craig Calhoun. Cambridge: MIT, 1992.
- Seçkin, Bilge. "Staging The Revolution: The Theatre of the Revolution in the Ottoman Empire 1908-1909," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi 2007.
- Tokgöz, Ahmed İhsan. *Matbuat Hatıralarım*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Toprak, Zafer. "Hürriyet-Müsavat-Uhuvvet 'Her Yerde Bir Politika Tufanı Var'" *Manastır'da İlan-ı Hürriyet 1908-1909 Fotoğrafçı Manakis Biraderler*, Yay. Haz. Roni Margulies. İstanbul: YKY, 1997.
- Toprak, Zafer. *1908 Seçimleri ve Mebusan Hatıraları*, Tarih ve Toplum Dergisinin Ücretsiz Eki, Ağustos 1988.
- Trentmann, Frank. "Introduction: Paradoxes of Civil Society," *Paradoxes of Civil Society, New Perspectives on Modern German and British History*, Ed. Frank Trentmann New York: Berghahn Boks, 2000.